

PROBLÉM SVEDOMIA V EXISTENCIÁLNEJ ANALÝZE A LOGOTERAPII V. E. FRANKLA

PETER HALAMA, Ústav experimentálnej psychológie SAV, Bratislava

HALAMA, P.: The Problem of Conscience in V. E. Frankl's Existential Analysis and Logotherapy
FILOZOFIA 57, 2001, No 3, p. 206

The problem of conscience has been discussed in psychology mainly in the frame of psychology of personality and psychology of religion. The paper presents V. E. Frankl's original approach to this problem, which links together both these psychology areas. His own conception of man's personality, called existential analysis, emphasizes "will to meaning", which is a human need to find and fulfil the meaning of life. He explains the conscience as a body, which endows us with an ability of searching out the meaning of concrete situations. His view is different from older behavioristic and psychoanalytic approaches, which highlight the influences of learning and society, as a basis of conscience. In Frankl's view conscience is an unlearned and independent phenomenon, which is located in spiritual unconsciousness, the deepest spot of human personality, where authentic existential decisions and attitudes originate. Conscience is also irrational (it doesn't abide the logical principles), individual (it is unique in everyone and it is not universal), and transcendent. It often speaks to us through dreams, in which its content is encrypted and symbolized. Frankl sees conscience as a source of authentic religiosity; his "unconscious religiosity", means man's unconscious relationship to transcendence. This concept of conscience has its application in logotherapy and counseling.

Key words: conscience, existential analysis

Otázka svedomia bola vo svojej rôznorodosti oddávna predmetom úvah mnohých mysliteľov v oblasti filozofie a teológie. V poslednom storočí vzhľadom na rozvoj vied o človeku neobišiel tento problém ani psychológiu a sociológiu, ktoré sú nútené reflektovať otázku svedomia. Tento fenomén totiž hrá veľmi významnú úlohu v myslení a rozhodovaní človeka a je dôležitým faktorom v determinácii jeho správania. Svedomie v najširšom zmysle je schopnosť vnútorného posudzovania morálnej hodnoty vlastných rozhodnutí a činov. V tejto schopnosti je zahrnutý aj systém noriem, hodnôt, ktoré rozlišujú medzi dobrom a zlom, upravujú výber našich plánov a cieľov a zameriavajú a korigujú naše správanie v smere dobra. V psychológii sa problém svedomia rozoberá v psychológii osobnosti a v psychológii náboženstva. Psychológia osobnosti sa snaží poskytnúť chápanie svedomia ako inštitúcie osobnosti, ktorá je zdrojom morálneho hodnotenia a rozlišovania. Otázka svedomia sa rozoberá v rámci jednotlivých teórií osobnosti, v psychológii značne nejednotných. Tieto teórie v súlade so svojimi hlavnými princípmi osobnosti riešia problém svedomia a rozoberajú jeho pôvod a pôsobenie. Psychológia náboženstva sa zaoberá svedomím vzhľadom na náboženské prežívanie človeka, analyzuje ho vo vzťahu k náboženskému životnému štýlu a náboženským normám [1], prípadne rozoberá funkciu, štruktúru a zrelosť svedomia [2].

Jednou z teórií osobnosti a jej fungovania je aj **existenciálna analýza a logoterapia** V. E. Frankla. Tá priniesla do psychológie nové nazeranie na celostné chápanie človeka, zahrnujúc aj jeho duchovný rozmer. Keďže u Frankla sa problém svedomia spája s problémom religiozity, nutne sa dotýka oboch uvedených psychologických oblastí. Aby sme však mohli posúdiť Franklov prínos, predtým, než prejdeme k hlavným bodom existenciálnej analýzy a v nej zahrnutej otázke svedomia, stručne rozoberieme názory na svedomie v niektorých psychologických smeroch.

Behaviorizmus, ktorý sa začal rozvíjať na prelome 19. a 20. storočia, je charakteristický zjednodušeným chápaním človeka v systéme podnet - reakcia. Človek je v tejto teórii definovaný svojím správaním, svojimi reakciami, ktorými odpovedá na podnety. Postupom času sa behavioristický systém obohatil o vmedzerenú premennú, vnútorné procesy, ktoré prebiehajú medzi podnetom a reakciou a regulujú výslednú odpoveď človeka. Významnú úlohu zohráva v behaviorizme **proces učenia**, ktorý formuje spôsoby reagovania a odpovedí na podnety. Učenie vstupuje aj do otázky svedomia, ktoré sa tu vlastne chápe ako súbor naučených odpovedí na určité sociálne podnety. Tento súbor reakcií spôsobuje tendencie človeka hodnotiť a reagovať v tom či onom smere.

Psychoanalýza S. Freuda priniesla prevrat v psychologickom myslení tých čias. Jeho koncepcia nevedomia obsahujúceho nevedomé pudy a tendencie sa stala základom psychoanalytickej teórie. Otázku svedomia vyriešil Freud inštitúciou **Superega**, ktoré má za úlohu pomáhať Egu tlmiť pudovú energiu nevedomia a vnucovať človeku morálne ciele. Pôvod Superega vidí Freud v detstve človeka. Dieťa si zvnútorňuje rodičovské hodnoty a spoločenské normy, ktoré sa cez tresty a odmeny postupne stávajú vnútornými normami a ideálmi. Svedomie u Freuda je vlastne výsledkom procesu preberania rodičovských a spoločenských hodnôt, je výsledkom minulého pôsobenia autorít, a funguje na princípe trestu (strach a pocity viny) a odmeňovania (pocity spokojnosti).

C. G. Jung sa vo svojej **analytickej psychológii** vzdialil od Freudovho pudového chápania nevedomia a vniesol do systému osobnosti originálnu koncepciu **kolektívneho nevedomia**. Kolektívne nevedomie človeka obsahuje praobrazy a pravzory ľudského myslenia a konania, tzv. archetypy. Sú to akési myšlienky či pamäťové stopy z našej pradávnej minulosti, záznamy spoločných zážitkov, opakujúcich sa v nespočetných generáciách. Nie sú to konkrétne spomienky, nemajú obsah, len formu a dávajú človeku možnosť istého typu vnímania a správania. Jung spája svedomie s týmito archetypmi, sú totiž zdrojom spoločnej ľudskej múdrosti a skúsenosti. Sú pre nás vodidlom a veľkou pomocou aj v morálnom uvažovaní a hodnotení, ich ignorancia môže spôsobovať narušenie našich životov. Do kolektívneho nevedomia umiestňuje Jung aj zdroje religiozity, archetyp prareligiozity, ktorá nabáda človeka správať sa religiozne.

Frankl so svojou existenciálnou analýzou vystúpil proti redukcionizmu človeka predstavenému v dovtedajších teóriách osobnosti. Zo svojej skúsenosti z lekárskej praxe a neskôr aj z bolestných zážitkov koncentračného tábora, do ktorého sa dostal v období druhej svetovej vojny pre svoj židovský pôvod, zistil, že to najdôležitejšie, čo človeku pomáha prežiť a zachovať si psychickú stabilitu, je **zmysel života**, t.j. niečo, pre čo žije, kvôli čomu sa mu oplatí bojovať so životom, namáhať sa a aj trpieť. Každý človek má

v sebe túžbu nájsť a odhaliť takýto zmysel života a Frankl nazýva túto túžbu **vôľa k zmyslu**. Ak z nejakého dôvodu človek zmysel života nemá (či už sa mu ho vôbec nepodarilo vybudovať, alebo oň z akéhokoľvek dôvodu prišiel), prežíva tzv. **existenciálne vákuum** - t.j. prázdnotu charakterizovanú pocitmi nudy, apatie, depresie až zúfalstva. Kvôli zmyslu života prináša Frankl do psychológie osobnosti psychológom dovtedy neznámu dimenziu osobnosti, ktorú nazýva duchovná alebo **noologická** (z gréc. *noos* - duša, duch). Na úrovni tejto dimenzie človek hľadá, nachádza a realizuje hodnoty vytvárajúce zmysel jeho života. V tejto dimenzii je človek slobodný, t.j. nie je vedený svojimi pudmi a tendenciami, môže slobodne rozhodovať o svojej existencii. **Sloboda** je veľmi významný bod Franklovej teórie; ona spôsobuje, že človek je subjektom svojej vlastnej existencie, dokáže si vyberať, ktoré hodnoty uprednostní a realizuje, a ktoré odmietne, a nie je len hračkou svojich pudov a minulých skúseností. So slobodou úzko súvisí fenomén **zodpovednosti**, t.j. zodpovednosti za realizáciu a uskutočnenie pravých hodnôt voči niečomu alebo Niekomu. Najväčšie naplnenie nachádza človek v uskutočňovaní svojej schopnosti sebatranscendencie. Táto schopnosť mu pomáha prekonať vlastné potreby a podmienenosť a zamerať sa na hodnoty mimo seba, na iných ľudí, na projekty, ideály, osobu, ktorú milujeme, a tiež na konečný či univerzálny zmysel života, ktorý, ako na jednom mieste Frankl hovorí, ľudstvo od vekov nazýva Bohom ([3], 50).

Celý život chápe Frankl ako jedinečné povolanie, jedinečnú úlohu každého človeka, ktorú má naplniť a realizovať. Táto úloha je výsostne individuálna a každý človek ju musí odkryť sám, iný človek mu v tom môže len pomôcť, ale nie urobiť to namiesto neho. V existenciálnej analýze a logoterapii sa jedinečnosť každého človeka často spomína a zdôrazňuje. Každý človek má svoj vlastný život, svoju vlastnú úlohu a vlastný zmysel, ktorý musí nájsť a zrealizovať. V logoterapii je terapeut človeku len asistentom, ktorý pomáha na svet jeho vlastným myšlienkam a zisteniam, asi tak, ako keď lekár asistuje pri pôrode dieťaťa. Logoterapeuti preto dobre poznajú sokratovský dialóg. Umožňuje totiž osobe samej odhaliť v jednotlivých situáciách hodnoty, ktoré má uskutočniť, a zmysel, ktorý má naplniť. Život so svojimi situáciami a okolnosťami sa človeka pýta na aktuálny zmysel a hodnoty, vyzýva ho nájsť konkrétnu hodnotu, realizovať ju, a tým odpovedať na požiadavky života.

Práve pri hľadaní odpovede na otázku, kde má človek nájsť zdroje odpovedí na otázku zmyslu, prichádza Frankl k inštitúcii svedomia. **Svedomie** chápe ako orgán zmyslu, ako to, čo človeka vedie pri jeho hľadaní a odhaľovaní. Definuje ho ako *schopnosť vnímať tvary zmyslu¹ v konkrétnych životných situáciách* ([4], 17) *alebo aj ako schopnosť vycítienia neopakovateľného a jedinečného zmyslu, skrytého v každej situácii* ([3], 83). Je akousi lampou, ktorá svieti človeku v situáciách rozhodovania, námah a utrpení, aby bol schopný vidieť, aký postoj a zmysel si daná situácia vyžaduje. Tu Frankl kritizuje redukcionistické názory behaviorizmu a psychoanalýzy, ktoré považujú

¹Zmysel života sám osebe je ešte príliš abstraktný, je akosi bez formy, potrebuje sa zhmotniť, dostať tvar, t.j. človek musí nájsť hodnotu reprezentujúcu zmysel v konkrétnej situácii, ktorá ho postretnie. Frankl tu nadväzuje na Schelerovo vymedzenie situačných hodnôt, ktoré je nutné uskutočniť v určitom čase a na určitom mieste, inak ich človek prepásne, na rozdiel od "večných" hodnôt, ktoré platia vždy a pre každého.

svedomie za výsledok podmieňovacích procesov či pôsobenia rodičovských a spoločenských noriem. "Pes, ktorý sa nechová čistotne a so stiahnutým chvostom sa schováva pod posteľ, prejavuje správanie, ktoré je výsledkom podmieňovacích procesov. Je predsa diktované očakávajúcou úzkosťou svojho druhu, totiž úzkostným očakávaním trestu. Svedomie nemá s podobným strachom vôbec nič spoločné. Ak ľudské správanie určuje strach z trestu, nádej na odmenu alebo túžba zapáčiť sa Super-egu, potom skutočné svedomie sa ešte vôbec nedostalo k slovu." ([4], 116) Na rozdiel od redukcionistického pohľadu chápe Frankl svedomie ako prejav duchovnej sféry človeka a pripisuje mu inštinktívne pôsobenie. Svedomie inštinktívnym hľadaním privádza človeka k jeho najvlastnejším životným úlohám, vedie ho tiež pri odpovedaní na životné otázky, pri zodpovednosti za jeho život. Svedomie má svoj "hlas" a "prihovára sa" nám ([5], 72).

Inštinktívnosť svedomia vyplýva z jeho lokalizácie v **duchovnom nevedomí**. Na ozrejmienie tohto pojmu musíme zájsť až k Freudovej koncepcii nevedomia. Ten chápe nevedomie ako centrum neuvedomovaných pudových tendencií a konfliktov. Nevedomé obsahy sú také, ktoré nepodliehajú reflexii. Freud nazýva túto sféru *id* a vedomú sféru nazýva *ego*. Frankl považuje túto koncepciu za redukcionistickú a nepostačujúcu pre správne chápanie ľudskej osobnosti. Ako hovorí, tak, ako môžu byť pudy vedomé aj nevedomé, aj duchovné záležitosti si môže človek uvedomovať alebo neuvedomovať, môže ich reflektovať, alebo môžu existovať mimo jeho reflexie. Frankl ďalej hovorí o potrebe rehabilitovať pojem nevedomia, aby neznamenalo iba nevedomie pudové, ale aj nevedomie duchovné. To obsahuje momenty duchovné, ktoré sú mimo vedomia človeka ([3], 16-17).

Takto sa podľa Frankla dostávame k pravej hĺbke ľudskej osoby a k pravej psychológii hĺbky. Tzv. hlbinná Freudova psychológia ostala vlastne len na povrchu človeka, keď za najhlbšiu sféru človeka označila nevedomé pudy a tendencie. Pravou hĺbkou človeka je jeho duchovná existencia, ktorá je podľa Frankla nevedomá, t.j. nepodlieha reflexii. Totiž pravdivá, autentická existencia sa nedá uchopiť reflexiou, dá sa len realizovať, jestvuje iba v tom, čo človek vykoná. Názov existenciálna analýza vôbec neznamená analýzu existencie, ale iba analýzu zameranú na existenciu (t.j. analýzu, ktorá berie do úvahy existenciálne skutočnosti). Samotná existencia ostáva neanalyzovateľným a neredukovateľným primárnym javom a dá sa reflektovať iba v jej dôsledkoch.

Do tejto neanalyzovateľnej hĺbky človeka lokalizuje Frankl svedomie. Svedomie patrí medzi tie neanalyzovateľné a neredukovateľné prejavy existencie, ktoré možno chápať len fenomenologicky. Všetky existenciálne autentické rozhodnutia v živote človeka prichádzajú vždy skôr bez reflexie a viac nevedome. Takto má svedomie svoj pôvod v nevedomí ([3], 26).

Z tejto skutočnosti vyplýva niekoľko vlastností svedomia. V prvom rade je to jeho **iracionalita**. Svedomie funguje alogicky či, lepšie povedané, predlogicky. Je to preto, lebo prinajmenšom v bezprostrednej skutočnosti svojho pôsobenia nepodlieha racionalizácii, vždy sa dá uskutočniť racionalizácia iba ex post, po akcii. Všetky skúmania svedomia a jeho rozhodnutí sa dajú uskutočniť iba potom, ako koná, ako rozhodne. Iracionalita svedomia pramení z rozdielov medzi vedomím a svedomím. Kým vedomiu

sa odkrýva to, čo aktuálne je, svedomiu sa odkrýva to, čo nie je, ale čo má byť, teda to, čo je nutné uskutočniť. Než sa však táto nutnosť realizuje, musí byť najprv anticipovaná, predvídaná. Proces anticipácie prebieha intuitívne, daná hodnota sa nevyvodzuje logicky, ale sa odhaľuje. Preto je svedomie inštitúcia intuitívna. Táto intuícia spôsobuje jeho iracionalitu a nemožnosť reflektívnej analýzy bezprostredných činov svedomia.

S intuitívnosťou súvisí **individualita** svedomia. Svedomie totiž odhaľuje každému človeku jedinečný zmysel a jedinečné hodnoty v jedinečnej situácii. Ide tu o odhalenie individuálnej možnosti konkrétnej osoby, o čosi také konkrétne, že sa to nedá vyjadriť žiadnym všeobecným pravidlom (napr. v zmysle Kantovho kategorického imperatívu). V praxi to znamená, že o existenciálnych otázkach (napr. životného povolania) musí každý rozhodnúť sám, pretože jedine on môže intuitívne anticipovať svoje vlastné možnosti autentického bytia.

Úlohou svedomia je vovádzať človeka do pravdy o vlastnom konkrétnom živote a jeho možnostiach, odhaľovať zmysel a hodnoty, ktoré sú jedinečné a neopakovateľné, a preto pre každého človeka nové a nesprostredkovateľné inými osobami. Pred každým človekom stojí úloha byť v kontakte so svojím svedomím a načúvať jeho hlasu vo svojom vedomí. U niektorých sú však tieto obsahy silne zatlačené do nevedomia a nikdy nepreniknú do vedomia tak silne, aby ich človek mohol vnímať a riadiť sa podľa nich. Logoterapia je zameraná práve na pomoc pri uvedomovaní si týchto obsahov a pri nachádzaní zmyslu a hodnôt v živote človeka. Pomôckou pri tom môže byť aj sny. Ak je totiž hlas svedomia príliš potlačený, snaží sa preniknúť vtedy, keď je cesta medzi vedomím a nevedomím priepustnejšia. Takáto situácia nastáva napr. v spánku. Hlas svedomia prechádza do snových obsahov, často zašifrovaný rôznymi symbolmi, a tak prejavuje svoju činnosť. Existenciálna analýza snov pomáha odhaľovať výzvy svedomia, aby sa mohli realizovať. Frankl uvádza niekoľko príkladov takýchto snových analýz. Napríklad jednej pacientke sa snívало, že spolu so špinavou bielizňou vyhodila do prania aj špinavú mačku. Keď vyberala prádlo, zistila, že mačka nežije. Pri hľadaní asociácií prišlo pacientke na um, že mačky miluje "nadovšetko", ale "nadovšetko" miluje aj svoju dcéru. Mačka teda reprezentuje jej dcéru. Pri ďalšom hľadaní vyšlo najavo, že pacientka v poslednom čase veľa napomína svoju dcéru v súvislosti s jej l'úbostným životom. Tiež ju, ako dodáva, neustále vypočúva a dáva na ňu pozor. Sen hovorí o výstrahe svedomia: pacientka nesmie trápiť svoju dcéru prílišnou starostlivosťou o jej l'úbostný život, pretože ju môže stratiť ([3], 34-35).

Pri analýze snov Frankl zistil, že sa mnohé z nich týkajú náboženského presvedčenia a viery, odhaľujú potrebu duchovnosti, povzbudzujú človeka realizovať náboženské hodnoty alebo prehliť svoj náboženský život. Na základe týchto pozorovaní Frankl postuluje fakt **transcendentnosti svedomia**. Svedomie, ktorého hlas človek poslúcha, nutne musí byť vyššie ako človek, nie je iba psychickou skutočnosťou. Človek sa rozhodne poslúchať svoje svedomie iba vtedy ak ho autoreflexiou uzná za transcendentný jav, ktorý mu pomáha komunikovať s transcendentnom. Svedomie je hlasom transcendentie a aj nereligiózny človek ho prežíva ako inštanciu, pred ktorou sa má zodpovedať. Religiózný človek podľa Frankla navyiac nevníma len hlas, ktorý hovorí, ale aj toho, kto hovorí. "*V rozhovore so svojím svedomím - v tomto najintímnejšom rozhovore so sebou, aký vôbec existuje - mu je partnerom jeho Boh.*" ([5], 72)

Frankl nachádza v hlbokom nevedomí tzv. **nevedomú religiozitu**, nevedomý vzťah človeka k transcendentnu, k Bohu. Táto religiozita je u mnohých nevedomená a zatlačená hlboko do nevedomia. Frankl uznáva Jungovu zásluhu na objavení nevedomej religiozity, no nesúhlasí s ním v otázke jej podstaty. Pre Frankla nie je nevedomá religiozita popudom, niečím, čo človeka nabáda a čo patrí do sféry archetypov. Autentická religiozita má podľa neho charakter rozhodnutia, je absolútne existenciálna. U Junga je nevedomá religiozita niečím, čo determinuje určité správanie človeka, čo patrí do psychofyzickej oblasti. U Frankla naopak má charakter duchovno-existenciálny, človek ju musí objaviť a rozhodnúť sa pre ňu.

Potlačená religiozita a vzťah k transcendentu môžu mať účasť na formovaní neurotického spôsobu existencie, často najmä pri neurózach obsesívneho charakteru. Frankl to dokladá aj prípadmi z praxe a vidí logoterapiu ako vhodný nástroj na odstránenie týchto porúch - pomocou uvedomenia si svojho nevedomého vzťahu k Bohu a transcendentu. Takýto prechod z nevedomia do vedomia sa však môže uskutočniť len spontánne, terapeut ho pacientovi nemôže nanútiť. Vzťah k Bohu je iba vtedy autentický, keď je existenciálny, t.j. keď sa človek preň sám rozhodne. Preto logoterapeut nemôže pacienta na religiozitu nabádať, môže mu byť len pomocníkom, ktorý mu pomôže odhaliť nevedomé zážitia vlastnej duše a vlastného svedomia.

Otázka svedomia tak, ako ho chápe Frankl, je aktuálna aj v súčasnom svete naplnenom množstvom informácií a podnetov. Človek je priam zavalený informáciami rôzneho druhu a mnohé z nich sa ho snažia presvedčiť o nutnosti takého alebo onakého rozhodnutia, príp. jedného alebo druhého spôsobu života. V takýchto podmienkach človek často podlieha vonkajšiemu pôsobeniu a upadá buď do konformizmu, keď chce iba to, čo robia iní, alebo do totalitarizmu, keď robí iba to, čo chcú iní. Obidve tieto možnosti potláčajú autentický hlas svedomia a sú útekom pred vlastnou slobodou a zodpovedným rozhodovaním ([4], 8). Vo svojich dôsledkoch sú príčinami lokálnych aj celosvetových problémov a konfliktov a vedú k rozsiahlym materiálnym, ale najmä morálnym a kultúrnym škodám. V takejto situácii je nutnosť načúvania autentickému hlasu svedomia evidentná. Z poradenskej praxe je známa úspešná aplikácia Franklovho učenia o svedomí a existenciálnom vákuu u pracovníkov v manažérskych profesiách. Tí sú nútení k neustálemu kontaktu s vonkajším svetom a s novými informáciami a pracujú pod tlakom možného zlyhania z nedostatku vhodných informácií. Popri tom im neostáva energia na kontakt s vlastným vnútrom a svedomím, ktoré vedie človeka k nachádzaniu autentických rozhodnutí a hodnôt vlastného života, a často končia prežívaním existenciálneho vákua. V poradenskom procese sa učia schopnosti zastaviť sa a vo chvíľach ticha a sebareflexie nájsť hlas svojho svedomia [6].

Frankl vo svojich dielach viackrát vyzýva na hlboký kontakt s vlastným svedomím a na ponorenie sa do hĺbok svojej vlastnej duchovnej osoby, kde ľudia skladajú účty zo svojich činov a rozhodnutí - nereligiózni ľudia pred hlasom svojho svedomia a religiózni pred hlasom svojho Boha.

LITERATÚRA

- [1] STRÍŽENEC, M.: *Psychológia náboženstva*. Bratislava, Veda 1996.
- [2] CHLEWINSKI, Z.: *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań, W drodze 1991.
- [3] FRANKL, V. E.: *Der unbewusste Gott: Psychotherapie und Religion*. München, Kösel 1988.
- [4] FRANKL, V. E.: *Vůle k smyslu*. Brno, Cesta 1997.
- [5] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno, Cesta 1996.
- [6] VAŠÁK, T.: "Prožívání existenciálního vakua u pracovníků v manažerských profesích."
Prednáška na konferencii *Když člověk hledá smysl* organizovanej Spoločnosťou pre logoterapiu a existenciálnu analýzu. Praha, 25. marca 2000.

Mgr. Peter Halama
Ústav experimentálnej psychológie SAV
Dúbravská cesta 9,
813 64 Bratislava
SR
e-mail: expshala@savba.sk